

Історія України: проблеми методології та методики

КУПИТИ

У книзі розглядаються концептуальні проблеми історичної науки загалом й історії України зокрема. Особлива увага відводиться важливим питанням методології дослідження та методики викладання історії України. Детально аналізуються застарілі антинаукові формаційні підходи до історії України, з їх гіперболізацією соціально-економічних відносин, класової боротьби і т. ін. З другого боку, критично висвітлюються сучасні постмодерністські інтерпретації історії України. Наголошується на пізнавальних можливостях національного погляду на історію. Для істориків і усіх, хто цікавиться історією України.

Олег ПОЛЯНСЬКИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ

Олег Полянський

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ:

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН

Рецензенти:

Микола Литвин –

доктор історичних наук, професор

(Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України)

Петро Гуцал – кандидат історичних наук, доцент

(Тернопільський національний педагогічний університет

ім. В. Гнатюка)

Полянський О.

Історія України: проблеми методології та методики / Олег Полянський
; уклад. Р.І. Труба. — Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2012 – 128
с.

ISBN 978-966-10-7534-3

У книзі розглядаються концептуальні проблеми історичної науки загалом й історії України зокрема. Особлива увага відводиться важливим питанням методології дослідження та методики викладання історії України. Детально аналізуються застарілі антинаукові формаційні підходи до історії України, з їх гіперболізацією соціально-економічних відносин, класової боротьби і т. ін. З другого боку, критично висвітлюються сучасні постмодерністські інтерпретації історії України. Наголошується на пізнавальних можливостях національного погляду на історію.

Для істориків і усіх, хто цікавиться історією України.

ÎõîðîíŸ°ðüñŸ çàêîîî ïðî ààòîðñüêâ îðàâî.

Æîâîâ ÷àñòèíà öüîâî âèâàíŸ îâ îîæâ áóðè â³âðâîðâîâ

â áóâü-Ÿèîî áèâèŸâ³ áâç âîçâîèó àâòîðà ÷è âèâââîèèðââ.

Передмова

Мабуть, жодна галузь наукових знань, жодна гуманітарна дисципліна з часу свого виникнення і до сьогодення не зазнавала таких фальсифікацій як історія України. Маючи півторатисячолітню історію й багатовікові державницькі традиції, український народ сповна відчув на собі брутальний асиміляторський тиск

з боку тих держав, до складу яких входили українські землі. Українців намагалися й намагаються позбавити історичної пам'яті, національних традицій, рідної мови, пісні, зруйнувати нашу національну свідомість, менталітет, відібрати українську церкву,

а натомість різними способами агресивно нав'язують чужі цінності. Від прямих фальсифікацій і заборон антиукраїнські сили перейшли до більш витончених методів впливу на суспільство. Нині шовіністично-імперський тиск українофобів поєднується

з фарисейською псевдонауковою риторикою про неминучість процесів глобалізації, космополітизму, про переваги лібералізму, про поліетнічність і мультикультурність України і т. ін.

Варто нагадати до чого призвела політика мультикультуралізму й поліетнічності в Європі, зокрема у Франції та Великобританії. Як зазначають експерти: «новоприбулі «нові європейці» не хочуть опановувати мову, ознайомлюватися з культурою Європи, нехтують суспільними інститутами, віддаючи перевагу варитися у власному середовищі. Часто-густо, вони не просто зберігають свою релігію, а й обирають її найбільш екстремістські форми». Виступаючи на зборах молодіжної організації ХДС 16 жовтня 2010 р., канцлер ФРН Ангела Меркель визнала цілковитий провал спроб побудувати мультикультурне суспільство в Німеччині: «Очевидно, що мультикультурний підхід, котрий передбачав щасливе життя пліч-о-пліч, один з одним, цілком провалився [...]. Ті, хто хоче стати частиною нашого суспільства, повинні не тільки дотримуватися наших законів, а й розмовляти нашою мовою. [...] Вивчення мови має стати обов'язком іммігрантів, як це було раніше, а не добровільною опцією, як це відбувається нині». В українському контексті дослідники

наголошують, що «Українська мова в галузі освіти повинна реалізовуватися: як навчальний предмет; як засіб розвитку та саморозвитку школяра та студента, творчого самовираження та утвердження особистості в суспільстві. Оволодіння українською мовою треба було б вважати одним із основних критеріїв оцінки професійної придатності викладачів, керівників навчальних закладів». (Детальніше див.: Ткаченко В. Криза мультикультуралізму й проблеми єдиного освітнього поля / В. Ткаченко // День. – 2011. – № 126. – 21 липня)

Тим часом, нинішня ситуація в Україні є вкрай неоднозначною і не додає оптимізму. Формально Україна має атрибути незалежної держави: кордони, герб, прапор, гімн, армію, три гілки влади, грошову одиницю тощо. Щоправда, влада і громадяни живуть наче в паралельних світах, які практично майже не перетинаються. Україна окупована чужинецьким інформаційним простором, який не просто дезінформує населення та фальсифікує наше минуле і сучасність, а й руйнує наш український світ, нав'язує суспільству фальшиві цінності, неукраїнські моделі поведінки і т. ін. По суті, свідомі своєї національної приналежності українці почуваються в Україні, як на окупованій території, де зневажається їхня мова, забороняється національна історія, зазнає утисків національна церква.

На жаль, в українському суспільстві назагал немає єдиного підходу до своєї національної історії, немає спільної історичної пам'яті та історичних традицій, спільних національних героїв. Це різнобачення поглиблюється антиукраїнською діяльністю та риторикою більшості владних структур. Національна історія стала полем битви між проросійськи (прорадянськи) налаштованими істориками, яким практично підігрують прозахідні космополіти ліберально-глобалістської орієнтації, які жонглюють т. зв. «постмодерністською фразеологією» про згадані вже «поліетнічність та мультикультурність» України. Саме з цього середовища найчастіше лунають заклики до українців «покаятися» перед поляками та євреями за події Другої світової війни, хоча, як відомо, найщиріше покаяння – взаємне, оскільки під час війни, та не тільки, «грішили» всі. У своїх небезкорисливих намаганнях «покаятися» вони дійшли до явного абсурду: вимагають вилучити з українського вертепу персонаж «жида»

і т. ін. нісенітниці. Як писав О. Різників, «Ти винен тим уже, що українець, і ця вина з народження твоя!»

Ситуація ускладнюється тим, що колишні історики КПРС, т. зв. наукового комунізму, атеїзму, діамату, істмату волею обставин змушені були перекваліфікуватися в дослідників та викладачів історії України, соціології, релігієзнавства, філософії. Частина з них до сьогодні залишається в полоні марксистсько-ленінських стереотипів.

З'явилася також когорта нових, «патріотичних» міфотворців, які теж спотворюють український історичний процес, особливо у питаннях етногенезу українців, виникнення їхньої державності, мови та ін. Про численні лави «свіжоспечених» істориків, які здобували свої наукові ступені в далекий від науки спосіб і писати не хочеться.

У цьому псевдонауковому «історичному хорі» не завжди вдається почути голос тих істориків, які стоять на національних позиціях і споглядають вітчизняну історію через «українські окуляри», а не крізь призму п'ятикутної чи шестикутної зірки, одноголових чи двоголових орлів. У цьому контексті хочеться назвати передовсім фундаментальний збірник праць покійного Ярослава Дашкевича «... Учи неложними устами сказати правду»; книги Леоніда Залізняка «Українці: витоки та історичні долі»; Ігоря Гирича «Історичні причини наших поразок і перемог»; «Концептуальні проблеми історії України»; Олександра Палія «Історія України»; Кирила Галушка «Украинский национализм: ликбез для русских» та ряд інших.

Книжка «Історія України: проблеми методології та методики» писалася впродовж останніх п'ятнадцяти років. Так, стаття «Концептуальні проблеми історії України» була написана 1996 р., коли автор працював на історичному факультеті Тернопільського педагогічного університету, де читав курс «Історія України», а також «Джерелознавство та історіографія історії України» й спецкурс «Український національно-визвольний рух у 1921-1991 рр.». Вона призначалася для періодичного збірника «Наукові записки ТДПУ. Серія : Історія», у якому також були видруковані статті: «Концептуальні проблеми історії України останньої чверті XVIII – першої чверті XX ст.», «Концептуальні проблеми історії українського національно-визвольного руху 1921-1991 рр.». У них автор подав

власне бачення історії України, зокрема тих її періодів, які викладав студентам-історикам. Там же було опубліковано статтю «Вступ до методології історії», в основу якої було покладено аналіз найважливіших проблем курсу «Вступ до історії», що його автор читав на гуманітарному факультеті Українського Католицького Університету.

Стаття «Історія України: глобалізаційні виклики та постмодерністські інтерпретації» вийшла друком у періодичному збірнику Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України – «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», яку автор підготував працюючи на кафедрі гуманітарних дисциплін Львівського державного університету фізичної культури. Тут же було написано статтю «Битви за історію України: від постмодерністських інтерпретацій до прямої українофобії», яка опублікована в Наукових записках Рівненського державного гуманітарного університету, а також роботу «Національний погляд на вітчизняну історію».

Перелічені праці писалися в різний час. Їх поява була зумовлена намаганням самого автора з'ясувати складні проблеми сучасної методології історичних досліджень та методики викладання історії України, з одного боку. А з іншого, вони значною мірою відображують бажання автора привернути увагу істориків-викладачів та студентів, і загалом наукової громадськості до принципових питань української історії, прагненням відсіяти з неї імперсько-радянські міфи та стереотипи. В той же час, ми жодним чином не претендуємо на «істину в останній інстанції», а лише висловлюємо свій погляд, своє розуміння та бачення національної історії, або, іншими словами – намагаємося подивитися на історію України очима українця.

Олег Полянський

Вступ до методології історії¹

Питання про те, що таке «історія» вже в давнину усвідомлювалося як розповідь про те, що вже відбулося, тобто розповіді про минулі події, важливі для долі держав і народів, а також як біографічний жанр про видатні особистості. Пізніше з'явилося багато визначень, трактувань, навіть афоризмів, які, здебільшого, з діаметрально протилежних позицій розглядають це справді непросте поняття. Але від поліваріантності таких підходів зовсім не зменшується інтерес до історії.

Свого часу М. Чернишевський наголошував, що можна не знати, не відчувати потягу до вивчення математики, грецької та латинської мов, хімії, можна не знати тисячі наук, а все-таки бути освіченою людиною. Але не любити історію може тільки невіглас [1, с. 3]. Зрештою, ще грецький історик Полібій (III-II ст. до н. е.) писав: «Наука історії є потрібною: по-перше, це заняття з писемними документами і укладання матеріалу, здобутого з них; по-друге, топографія, вигляд міст і місцевостей, опис рік і портів [...], по-третє, політичні проблеми [...]. Особливою галуззю історії є передусім встановлення – які слова вжито в дійсності, а потім пізнання, як це відбулося і чому певна політика або дії вдалися чи ні» [2, с. 26]. Історія, на його думку, повинна дати допитливим невмирущі уроки і настанови правдивим записом діянь і промов.

Отже, що таке історія? Опис минулого? Хронологія подій? Концепції дослідників про становлення, розвиток і занепад людських спільнот? А може це розповіді про діяння видатних особистостей, народних мас чи державних утворень? Яке співвідношення між політикою, економікою та культурою? Які механізми їх взаємодії? Для чого вивчають історію? Яке місце посідає вона у системі інших наук, в суспільній свідомості? Що таке історична пам'ять й історична свідомість, історична гіпотеза й історична концепція? Наскільки достовірними є історичні знання? Чим історична наука відрізняється від історичних знань? Яке співвідношення між випадковістю, неминучістю й необхідністю в історії? Чому історичні знання

відіграють важливу роль у формуванні національної свідомості?

Власне, хочемо спробувати дати, хоча б часткові відповіді на ці складні запитання. Звичайно, що у різні епохи відповіді на них були різними, але більшість зводилася до положення, що історія є засобом пізнання й розуміння реального світу, який існує в часі і просторі. Тобто історія – це своєрідний місток над рікою часу, який поєднує минуле–сучасне–майбутнє.

Тому інтерес до історії існував завжди. Численні поціновувачі старожитностей інтенсивно шукали матеріальні й духовні джерела попередніх епох, щоб спробувати відтворити перебіг і суть подій, згодом пояснити їх причини, послідовність і наслідки. Це був складний і тривалий процес нагромадження історичних знань, їх осмислення, аналіз й далі – різні форми викладу цих знань (саги, хроніки, аннали, літописи і т. д.), які на певному етапі переросли в історичну науку.

Сучасна історична наука дає таке тлумачення дефініції: «Історія (з грец. *historia* – оповідь про минулі події, про те, що пізнано) – наука, яка вивчає розвиток окремих держав і народів, а також людства в цілому в усій його конкретності й різноманітності, яке пізнається з метою розуміння його минулого, сучасного стану і перспектив у майбутньому. Внутрішньою основою історичної науки є накопичення фактів, їх систематизація і вивчення взаємозв'язків. Історична наука повинна зрозуміти і пояснити описувані факти. На підставі аналізу їх у сукупності вона з'ясовує сутність специфічних законів розвитку суспільства, особливості історичного процесу окремих країн і народів порівняно з іншими» [3, с.178-179].

В історичній науці важливу роль відіграють історичні знання, історична пам'ять та історична свідомість. У своїй еволюції історичні знання пройшли шлях, що обчислюється сотнями тисяч років – від найпримітивніших уявлень та міфів, легенд і переказів – до наукових знань, від суто описового, хронікально-літописного фіксування подій до наукового узагальнення, аналізу і створення синтетичної картини минулого. Таким чином, історичні знання сприяють формуванню історичної пам'яті, тобто здатності людської свідомості витворювати минуле. Історична пам'ять успадковує минулий досвід й існує у вигляді історичної свідомості

народу, яка може проявлятися на різних рівнях – міфологічному та науковому. Отже, на певному етапі розвитку суспільства, з одного боку, й розвитку історичних знань, з другого, виникає історична наука. В різні періоди свого розвитку вона розв'язувала різні завдання – від найпростіших описових, до аналізу сутності специфічних законів розвитку суспільства, особливостей історичного процесу окремих країн, народів та регіонів.

Необхідною умовою об'єктивного вивчення явищ і фактів суспільного життя є *принцип історизму*, тобто намагання з'ясувати визначальні тенденції історичного процесу, головні етапи його розвитку, зв'язки між ними, спроби розглянути кінцевий результат. Фактично, історизм – це світоглядний і методологічний принцип, вихідна засада історичного пізнання. Водночас, поняття історизму є багатозначним і включає в себе різні світогляди і методології. Якщо християнський світогляд виходить з наявності двох історій – сакральної і мирської, то т. зв. просвітницький вбачав вартою уваги лише реальну історію людських діянь. Звідси випливала така вимога історизму: історія має розглядатись як різновид історичних процесів з властивими йому детермінаціями, закономірностями і тенденціями, які досягаються науковими засобами в межах історичних дисциплін.

Із згаданих вище світоглядів (християнського, чи ширше – релігійного та просвітницького) бере початок ідеалістичне і матеріалістичне розуміння історії. Ідеалістичне трактування історії визначальною мірою ґрунтується на ідеях, вірі, волі, прагненнях, теоріях, зрештою свідомості людей, тоді як матеріалістичне – базується на визнанні вирішальної ролі суспільного матеріального виробництва і розглядає історію як прогресивний природно-історичний процес зміни конкретно-історичних типів суспільства, які, за визначенням К. Маркса та Ф. Енгельса, називаються суспільно-економічними формаціями: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична та комуністична. Матеріалістичне розуміння історії та заснований на ньому т.зв. формаційний підхід до історії, хоча й мали та мають своїх прихильників, проте виявилися не завжди підтвердженими реаліями історичного процесу в просторі і часі.

На відміну від матеріалістичного, ідеалістичне розуміння історії характеризується значно тривалішим часом існування (від Стародавнього світу до наших днів) й ширшим діапазоном застосування. Сформульоване ще св. Августином, воно, трансформуючись і адаптуючись, дійшло до нашого часу й відіграє роль світоглядно-методологічного підґрунтя низки сучасних гуманітарних, соціальних, соціологічних, історичних, філософських і релігійних напрямків і шкіл, вчень, теорій та концепцій. В основі ідеалістичного розуміння історії лежать духовні чинники – релігійні, моральні, філософські, правові, на базі яких ґрунтується теологічне тлумачення історії. Суть його полягає в тому, що якщо світ є свідомо створеним вищою силою, то це відбулося заради певної мети, досягнення якої й має бути кінцем світу. Тобто світ має початок (акт творіння), історію (перебіг подій – в розумінні драматичних взаємин Бога з людьми) і фінал (кінець світу).

Розмірковуючи над теологічними перспективами пізнання історії, зокрема проблемами християнства і смислу історії, французький філософ Поль Рікер ставить сакраментальне запитання: чи та історія, яка відбувалася і яка має стосунок до фаху історика, може бути пізнана з погляду істини, згідно з рекомендаціями та правилами об'єктивної думки, застосовуваної в науках? Проаналізувавши проблеми об'єктивності і суб'єктивності в історії, зазначивши, що істина в пізнанні історії з одного боку й історичній діяльності – з іншого, він зазначає, що є кілька рівнів прочитання історії, а отже, ймовірно, кілька різнопланових відповідей на запитання про смисл історії.

«Для християнина, – пише він, – саме віра у всемогутність Бога домінує над усім його баченням історії; якщо Бог є володарем над індивідуальними душами, то він є володарем і над історією; цю історію, непевну, велику й обтяжену відчуттям провини, Бог обертає до себе» [4, с. 100]. Отже, християнин, – продовжує П. Рікер, – це людина, яка живе в неоднозначності світської історії, але з дорогоцінним скарбом історії священної, смисл якої вона сприймає. Християнським смислом історії є надія, що світська історія також утворює частину смислу, сформованого історією священною, і що, зрештою, існує лише одна історія, що вся історія врешті-решт, є священною. Християнин – це людина, для якої неоднозначність

історії, небезпеки історії не є джерелом страху та безнадії. Християнська надія є також надією для історії.

«Виходячи з цієї віри, – наголошує П. Рікер, – вирушаймо назустріч життю! Я вірю, там завжди знайдеться якесь діло, завжди треба буде виконати якесь завдання, а отже, завжди поставатимуть можливості вхопити свій шанс» [4, с. 102].

Важливою проблемою є визначення предмета та об'єкта історичної науки. Предметом історичної науки є вивчення провідних тенденцій й закономірностей історичного розвитку суспільства в усіх виявах, аспектах, у хронологічній послідовності від найдавніших часів до наших днів. Так, предметом історії України є провідні тенденції етногенезу українського народу, його діяльності в усіх сферах суспільного, державно-політичного, соціально-економічного й духовного життя на всіх етапах його історичного розвитку. Об'єктом історичної науки є історична дійсність, процес, події, явища історичного розвитку, його дійові особи.

У процесі розвитку в історичній науці відбулася спеціалізація її окремих частин на всесвітню історію, історію окремих регіонів та країн, а також на політичну, економічну, військову історії, історію науки. Ще дві групи галузей історичної науки становлять спеціальні та допоміжні історичні дисципліни. На нашу думку, до спеціальних історичних дисциплін належать: джерелознавство, історіографія, археологія та етнологія (етнографія). А до допоміжних: палеографія, сфрагістика, геральдика, нумізматики, боністика, хронологія, метрологія, топоніміка, ономастика, історична картографія, історична бібліографія, археографія, генеалогія, кодикологія, папірологія, текстологія, епіграфіка, мемуаристика, фалеристика та ін. Кожна з цих дисциплін має свій предмет, методику й методологію дослідження і сприяє всебічному та об'єктивному історичному аналізу.

Роздумуючи над концептуальними проблемами історичної науки, не можна не порушити питання про достовірність історичного знання, тобто його обґрунтованість, доказовість, безперечність. При цьому варто зауважити, що достовірність не тотожна істині, як іноді вважають, а є лише її виявом.

Проблеми достовірності історичної науки завжди привертали й привертають увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Так,

Наталя Яковенко зазначає, що кілька професійно підготовлених, чесних вчених на підставі одних і тих самих фактів можуть написати зовсім різні історії. «Адже, звертаючись до минулого, – пише вона, – дослідник має справу не з фізично існуючим предметом дослідження, а з конструктором власної уяви. Тому нам ніколи не дано пізнати, якою історія була насправді [...]. Історик завжди залишається дитям своєї доби, тож і в минулому опукло бачить тільки те, що здається «цікавим», «важливим» чи «потрібним» його сучасникам, а в поясненні подій відштовхується від властивих своїй епосі уявлень про історичний процес» [5, с. 3].

Ці роздуми Н. Яковенко співзвучні з методологічними установками відомих зарубіжних дослідників. Зокрема Карл Поппер – автор відомої праці «Відкрите суспільство та його вороги» підкреслює: «В історії, так само як і в науці, ми не можемо уникнути певної точки зору, а віра в те, що ми таки спроможні це зробити, обов'язково веде до самообману і відсутності критичного погляду» [6, с. 283].

Американський вчений Пітер Берк теж наголошує: «За традиційною парадигмою, історія об'єктивна. Завдання історика – дати читачеві «факти» або, за відомим висловом Ранке, написати «як це було насправді» [...]. Сьогодні цей ідеал загально вважається нереалістичним. Хоч би як рішуче ми прагнули уникнути упереджень, пов'язаних з кольором шкіри, віросповіданням, класом чи статтю, нам не уникнути розуміння минулого під певним кутом зору [...]. Наш розум не відбиває реальності безпосередньо; ми сприймаємо світ крізь мереживо звичаїв, схем і стереотипів» [7, с. 13-14].

В історичному дослідженні достовірними здебільшого вважають події та судження, які емпірично підтверджені писемними джерелами, пам'ятками матеріальної культури, даними археології. В той же час, потрібно зазначити, що пошук історичної істини ускладнюється рядом обставин, зокрема неповнотою інформації про минуле, неможливістю експериментально-практичного відтворення подій давнини, а також тісним взаємозв'язком історичного пізнання з ідеологією.

У контексті порушуваних проблем цікавими є судження відомого вченого Омеляна Пріцака, який звертає увагу на те, що оскільки історик не може відтворити минуле, ні «повторити досвіду», ні «оживити минулого», то мусить проводити свій аналітичний

експеримент у ширшому теоретичному аспекті. Основою правильного розуміння будь-якого «історичного експерименту» є всебічне вивчення функцій вибраних «історичних фактів», які є складовою загальної системи, а не вивчення історичних фактів як таких. Завданням історика є пізнання системи і відшукування спільного знаменника для всіх фактів. «Історія, — пише він, — це міряна лінеарним часом об'єктивна візія минулого свідомих себе і документуючи свій досвід на письмі людських спільностей

(а не поодиноких людей) [...]. Історія не може фізично відтворити минулу дійсність [...], вона досліджує функцію історичних фактів. Історичний факт – найменша самостійна одиниця, що абстрагується на базі аналізу джерел як одноразовий суспільний факт [...], пов'язаний своїми пучками із попередніми і пізнішими фактами у структурі закінчених циклів» [8, с. 25-26].

У цьому плані вартими уваги є питання про історичну гіпотезу та історичну концепцію. Історична гіпотеза, як форма наукового історичного пізнання, спрямована на раціональну організацію історичного дослідження, яку слід підтвердити або спростувати. Тому історична гіпотеза, з одного боку, стимулює розширення джерельної бази дослідження, а з другого – спонукає до поглиблення теоретичних аспектів історичного пізнання, що супроводжується пошуком нових концептуально-доказових конструкцій і розвитком понятійно-категоріального апарату.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

КУПИТИ